

Ж. Мырзабеков^{1*}, М.А. Домбайчи², Д.Г. Шорманбаева³

¹Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

²Гази университеті, Анкара, Түркия

³Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

*e-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com

М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ҚҰДАЙ-АДАМ-ӘЛЕМ» КОНЦЕПТІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Бұл мақала өте күрделі мәдени-тарихи кеңістікті қамтитын түркі өркениетінің көрнекті тұлғасы М.Х. Дулатидің философиялық көзқарастарын талдауға арналады. Қазіргі таңда түркі-қазақ халқының ойшылдарының шығармашылығын жаңаша кеңістіктік талаптар негізінде талдап, әлемге таныту мақсатындағы бұндай зерттеулер заман талабынан туындаған рухани-мәдени қажеттіліктердің бірі екендігі ғылыми баяндалады. Осыған орай, мақала М.Х. Дулати өмір сүрген ортағасырдағы ой-танымның негізгі арқауына айналған «Құдай-Адам-Әлем» концепті ойшыл көзқарастары негізінде философиялық негізде талданып, тұжырымдар берілді. Мақалада М.Х. Дулатидің адам өмірі мен оның мәні турасындағы ой-толғамдары аталған концептуалдық талдау негізінде қарастырылып, өзіндік ерекшеліктері көрсетіледі. Атап айтқанда, философиялық көзқарастарында эмоционализмнің де қолданылуы, тарихи айғақтардың молдығы және маңызды оқиғалардың таңдалып алынуы, теологиялық пікірлердің де астасып отыруы, т.б. Бұған қоса, мақалада «Құдай-Адам-Әлем» концепті арқылы М.Х. Дулатидің адам өмірінің мәні туралы көзқарастары кейінгі XX ғасырдағы батыстық философтардың идеяларымен астасып жатқандығы салыстырыла талданып, әлі де болса тереңірек ғылыми зерделеуді талап ететіндігі ғылыми дәйектеледі. М.Х. Дулати тұжырымдарындағы мұсылмандық-теология негіздеріне сүйенген өмірдің мәні мен мағынасы, тарих философиясындағы адамзат эволюциясының мәні, шынайы өмір, өмірмәнді этикасына талдаулар жасалады. Ойшыл шығармашылығында сол уақыттағы тарихи-саяси, қоғамдық ахуал, ислам дінінің түркі тектес халықтарға рухани әсер-ықпалдарының айқын көрініс табатыны айтылады.

Түйін сөздер: М.Х. Дулати, «Құдай-Адам-Әлем» концепті, ойшыл, өмірмәнді этика, ислам, қоғамдық ахуал.

Zh. Myrzabekov^{1*}, M.A. Dombaychi², D.G. Shormanbayeva³

¹Sherkhan Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan

²Gazi University, Ankara, Turkey

³Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

*e-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com

Philosophical analysis of the concept «God-Man-World» by M.H. Dulaty

This article is devoted to the analysis of the philosophical views of an outstanding representative of the Turkic civilization, M.H. Dulaty, covering a very complex cultural and historical space. The modern scientific community notes that the work of thinkers of the Turkic-Kazakh people is becoming the subject of comprehensive study. Such studies, aimed at presenting spiritual heritage to the world, reflect current cultural and spiritual needs that meet modern scientific requirements. The article examines the specifics of M.H. Dulaty's work, revealing the modern meaning of human life and its meanings. Special attention is paid to the use of emotional aspects in the philosophical views of the thinker, the abundance of historical evidence, the choice of significant events, as well as the intertwining of theological and philosophical ideas. The author substantiates M.H. Dulaty's existential views on the meaning of human life, a comparative analysis is carried out with the ideas of Western existentialist philosophers of the 20th century, which requires further in-depth scientific research. In particular, the differences between the Western understanding of the meaning of life and the existential concepts inherent in the Turkic-Kazakh civilization are demonstrated. The article analyzes the ideas of M.H. Dulaty, based on the principles of Muslim theology, philosophy of history, moral, ethical and ideological concepts. The thinker's work reflects the historical, political and social atmosphere of his time, as well as the spiritual influence of Islam on the Turkic peoples. Structural-functional, hermeneutical and phenomenological research methods were used to substantiate scientific conclusions and analyze the views of the thinker.

Keywords: M.H. Dulaty, existentialism, creativity, religion, ethics of life, philosophy, worldview, Islam, social situation.

Ж. Мырзабеков^{1*}, М.А. Домбайчи², Д.Г. Шорманбаева³

¹Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан

²Университет Гази, Анкара, Турция

³Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганды, Казахстан

*e-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com

Философский анализ концепта «Бог-Человек-Мир» М.Х. Дулати

Данная статья посвящена анализу философских взглядов выдающегося представителя тюркской цивилизации М.Х. Дулати, охватывающей очень сложное культурно-историческое пространство. Современное научное сообщество отмечает, что творчество мыслителей тюркско-казахского народа становится предметом всестороннего изучения. Подобные исследования, направленные на представление духовного наследия миру, отражают актуальные культурно-духовные потребности, соответствующие современным научным требованиям. В статье рассматривается специфика творчества М.Х. Дулати, раскрывающая современное значение человеческой жизни и её смыслов. Особое внимание уделяется использованию эмоциональных аспектов в философских воззрениях мыслителя, обилию исторических свидетельств, выбору значимых событий, а также переплетению богословских и философских идей. Автор обосновывает экзистенциальные взгляды М.Х. Дулати на смысл человеческой жизни, проведен сравнительный анализ с представлениями западных философов-экзистенциалистов XX века, что требует дальнейшего углублённого научного исследования. В частности, демонстрируются различия между западным пониманием смысла жизни и экзистенциальными представлениями, присущими тюркско-казахской цивилизации. В статье проводится анализ идей М.Х. Дулати, основанных на принципах мусульманской теологии, философии истории, морально-этических и мировоззренческих концепциях. Творчество мыслителя отражает историко-политическую и общественную атмосферу своего времени, а также духовное влияние ислама на тюркские народы. При обосновании научных выводов и анализе взглядов мыслителя использованы структурно-функциональный, герменевтический и феноменологический методы исследования.

Ключевые слова: М.Х. Дулати, экзистенциализм, творчество, религия, этика жизни, философия, мировоззрение, ислам, общественная ситуация.

Кіріспе

Түркі дәуірі мен өркениеті бірнеше жылдар бойы тарихшылар тарапынан еуропоцентристік көзқарастар тұрғысынан бағаланды. Ұзақ уақытты қамтитын түркі кезеңінде мәдениеттің, оның ішінде, ғылым мен білім сияқты рухани мәдениеттің дамуы соңғы уақыттарда ғана өзінің оң бағасын алып келеді. Түркі халықтарындағы руханият өзінің эволюциясында әрбір кезең сайын жалғасын тауып отырды. Көне Сақ заманындағы Грек жеріне әйгілі болған Анахарсистен бастап, IX-XII ғасырлардағы мұсылмандық ренессанс дәуіріндегі түркі ойшылдарының бір топ легімен жалғасын тауып, кейіннен, Алтын Орда және оның ыдырау кезеңіндегі ойшылдармен келіп сабақтасып, одан соң, түркі халықтары әр түрлі хандықтар мен жеке мемлекеттер құрып тұрған кезінде де руханияттық деңгейін паш етіп келді. Бірақ олардың кейбірі, парсы, араб халықтарына телінді.

Шындығында, түркі дүниетанымы – өте күрделі мәдени-тарихи кеңістікті қамтығандықтан, қазіргі таңда түркі-қазақ халқының ойшылдарын жан-жақты зерттеп, оларды әр қырынан ашу қолға алынып келеді. Түркі халықтарына

ортақ тұлғалардың еңбектері қазіргі түркі ғалымдарының одан әрі зерттеу нысанына айналып отыр. Оларды әлемге таныту мақсатындағы бұндай зерттеулер заман талабынан туындаған рухани-мәден қажеттіліктердің бірі.

Бұл өз кезегінде түркілік рухани құндылықтарды тұтастай жаңғырту мен «түбірі бір түркі халқы» идеясының стратегиясына да сәйкес келеді. Кез-келген халықтың, ұлттың дербес мәдениеті болатыны заңдылық. Осы орайда, бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетіндегі әрбір зерттеудің түркілік өркениеттің маңызын, әлемдік өркениеттегі үлесімен қатар, ұлттық мәдениетіміз бен ой-таным деңгейін де жан-жақты бағамдауымызға мүмкіндіктер беретіні даусыз.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Түркі мемлекеттері ұйымының 10-саммитінде жасаған баяндамасында: «Түркі жұрты Байкалдан Балқанға дейінгі ұлан-ғайыр аумақты жайлап жатыр. Түркі әлемінің өркениеті Ұлы даладан бастау алатыны баршаға мәлім. Осы ортақ құндылықтарымыздың мұрагері – Түркі мемлекеттері ұйымы. Қазақстан Түркі мемлекеттері ұйымын одан ары дамытуға мүдделі. Түркі ықпалдастығын тереңдету – ортақ мұрат. Біз «Түркі әлемі» атты жаңа брендті дәріптеуіміз

керек. Сондай-ақ біз түрлі саладағы байланысты орнықтыруға, халықаралық беделімізді көтеруге күш саламыз» (Тоқаев, 2023) – деген еді.

Бұл жерде ортақ мұрат – түркі ықпалдастығын тереңдету екендігін, осы арқылы барша түркі халықтарының ынтымағы барынша нығайып, әлеуеті арта түсетіндігіне ерекше назар аударды.

Осы тұрғыдан алғанда, Протагордан бас-талған бар жаратылыстың өлшемі болып саналатын адам мәселесіне концептуалдық зерттеулер жасау – қайсыбір уақыттың болмасын тың міндеті болып қала бермек. Бүгінгі аса рухани қажеттілікке айналып отырған түркі халықтарының ғана емес, бейбіт өмір, ынтымақтастық қоғам құруда М.Х. Дулати сынды тұңғыш тарихшы, түркі халықтарына ортақ ойшылдың адам жаратылысы мен өмір туралы концепциялық ой-тұжырымдарының маңызды екені анық. Оның ішінде, М.Х. Дулати өз шығармашылығында адамды бүкіл дүниенің қозғаушы күші ретінде сипаттап, кеңінен толғанады. Оларды әрбір уақыт шеңберінде талдап, эпистемалық сипатын берудің ғылыми танымды дамытатыны даусыз.

Осы тұста «Жаңа Қазақстан» жобасын іске асырып, ұлттың жаңа сапасын қалыптастыруда адам эпистемасына заман талабына сай ғылыми зерделеу жасаудың маңызы зор. Түйіндей айтқанда, түркілік дүниетаным үшін – адам концепциясы – әлеуметтік-философиялық танымның іргелі мәселесі. Оны М.Х. Дулати шығармашылығы желісінде талдап, концептуалдық негізін саралау – жаңа қоғамның өзекті философиялық міндеттерінің бірі.

Зерттеу әдістері

Бұл мақала барысында ойшыл дүниетанымын бүгінгі күн тұрғысынан талдап, адам концепциясын жаңаша герменевтикалық ғылыми дәйектеу басты назарда болды. М.Х. Дулати шығармашылығының философиялық маңызын, оның ішінде адам және адамның дүниедегі мәні туралы ой-тұжырымдарын жаңаша зерделеуде құрылымдық-функционалдық талдау, герменевтика, тарихилық пен логикалық әдістер қолданылды. Соңғы жылдардағы әлеуметтану және антропологиялық зерттеулердің нәтижелері басылымға алынды.

Ойшылдың «Құдай-адам-әлем» концептісіне философиялық талдау жасауда өзектендіру, концептілеу, жүйелеу, әмбебаптандыру әдістері қолданылады.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Адамзаттық өркениет кеңістігінде орналасқан әрбір халық ұлттық мәдениеті мен әлеуметтік болмысының жоғары даму сатысында болғандығын басты мұрат тұтады. Бұл мақсат арқылы түрлі әлеуметтік құрылымдар қалыптасып, сәйкесінше өркениеттер легі жалғасуда. Осы топта өзінің ұлттық тарихы мен рухани құндылықтарын дәріптемеген халықтардың дамудың жоғары межесінде көріне алмайтыны заңдылық. Дегенмен, жаһандану үрдісі осы заңдылықтың бұзылуына өз әсерін тигізуде. Яғни, жаңа тарихи уақытта адамдар ақпараттандыру құралдарының әсерінен қарым-қатынастық шектеуге түсіп, оқшаулануда. Бұны ғалымдар «жаһандану парадоксы» деп атап отыр. Осы себепті де, мемлекетіміздегі барлық азаматтардың руханилық әлемінің сапасы мен болашағы өте өзекті мәселе болып саналады.

Мемлекет басшысы, Қ.К. Тоқаев 2023 жылдың 17 маусымында Түркістанда өткен Ұлттық құрылтайдың екінші отырысында сөйлеген сөзінде: «түпкі мақсатымызға жету үшін саяси-экономикалық реформа жасау жеткіліксіз. Ең бастысы, әр азаматтың сана-сезімі жаңғыруы қажет. Халқымыздың дүниетанымы және өмірлік ұстанымдары өзгеруге тиіс. Әйтпесе, басқа реформаның бәрі бекер. Бір сөзбен айтсақ, пығыл өзгермесе, ештеңе де өзгермейді» [Тоқаев, 2023], – деуі де осыны көрсетеді. Түйіндей айтқанда, мемлекет бүкіл қоғамдық істің барысы адамның рухани құндылықтық жүйесі әлеміне тәуелді болатынын меңзеді.

Адам – жалпы жаратылыстың әлемдік мәселесі. Бұл мәселе туралы толғанбаған ойшыл, кемеңгерлер болмаған. Әрбір философ, ойшыл, ақын-жазушылар мен қайраткерлердің басты ұстанымдары әлемді адам арқылы тану, адам деген күрделі жаратылыстың сырын ашуға үлес қосу болды. «Барлық заттың өлшемі – адам» деген қағиданы ұстанған ежелгі заман ойшылдарынан бастап, түркі халықтарына ортақ ғұламалардың, ұлы Абай шығармашылығында да адам – қоғамның қозғаушы күші, басты тетігі ретінде сипатталынды.

Философ-ғалым Д. Раевтың «Философия тарихының ежелгі көне дәуірінен бастап қоғамның рухани даму мәселесі адамтану мәселесімен байланыстырыла қарастырылып, оның моральдық интеллектуалдық жетілуіне тәуелдендірілгеніне адамзат тарихы куә» (Раев, 2021: 5) деуі де бұл мәселенің аса маңыздылығын меңзейді.

Ал, кез келген дәуірдің жасампаздығы мен жаңашылдығын қалыптастыратын адам мәселесі – М.Х. Дулати шығармашылығының түпкі негізі болып табылады. Әрбір мұсылман ойшылы ретінде М.Х. Дулати үшін адам болмысының рухани адамгершілік негіздері өте маңызды.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі әлемінің тарихында бірнеше рет рухани сілкіністер болғандығы да рас. Түркі өркениеті адамзат тарихының бірнеше мың жылдық дамуында айтарлықтай үлес қосты. Олар материалдық және рухани мәдениет аясында өркениеттің өзіндік тамаша жетістіктерін, оның ішінде, өзіндік философиясын да әлемге паш етті. Отандық ғалымдар көшпелі дүниетанымда адам мен қоршаған ортаның, жалпы әлемнің өзара бірлігі, үндестігі, ұштаса даму қағидаты басты сипат алғандығын атап көрсеткен болса, Томас Гоббс сынды ойшылдар конвенционализм қағидасын ұсынса, түркі халықтарының менталитетінде этикоцентризм мен батыс философиясы тұрғысынан айтсақ, экзистенциалдық мәселелер басты орынға шығарылды.

Ең алдымен, М.Х. Дулати – ұлтымыздың тұңғыш тарихшысы. Ойшыл шығармашылығы арқылы әлі де болса ашылмай жатқан тарихи қайшылықты көзқарастарға ғылыми талдау жасай аламыз. Екіншіден, әрбір қоғам мен дәуірдің адам мәселесіне қатысты концептілік ұстанымдары болады. М.Х. Дулати еңбектерінде тарихи оқиғалар мен кезең бейнесін сипаттағанда басты объекті – тарихи тұлғалар, яғни, белгілі бір тұлғаларды суреттеу арқылы адам атты күрделі жаратылыстың құпия сырларын, сол арқылы жалпы болмыстық мәселелерді баяндады. Философ, тарихшы суреттеген ел билеушілер мен хан-сұлтандардың ұстанған парасаттылық, көрегенділік пен адалдық, еркіндікті сүю тәрізді адами ұстанымдары – Жаңа Қазақстан қоғамы үшін де ауадай қажет. Соларды философиялық ғылыми зерделеп, рухани-әлеуметтік маңызын түсіндіру – басты мақсат ретінде тұжырымдалды. Бұл тұста бүгінгі мемлекет дамуының басты саяси құжатына айналған Жолдаулар мен ұлттық жиындарда да жалпы адам санасын өзгерту қажеттілігі көтерілгендігін айта аламыз.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің ойшылдық тұлғасы мен интеллектуалдық әлеуеті шын мәнінде сан қырлы. Әрбір зерттеушінің көзқарасы арқылы түрленіп, жаңа мағынаға ие болады. Ой-

шылдың өзі де ел басқарып, өз заманының талабы мен рухани сұранысына байланысты мемлекеттің ішкі-сыртқы қатынастарына, күрделі жағдайларына ерекше мән беріп, бейбіт жолмен шешуге ұмтылды.

Осы орайда, зерттеуші Б. Қалыбекова Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашидиді» зерттеуге арналған еңбегінде «Түркі тілдес халықтардың ой жүйесін жасаған» деп баға беруі де тегін емес. Өз еңбегінде ғалым «Философия мен мәдениет тарихындағы ең алғашқы жүйелерден бастап, қазіргі күнге дейін қайта-қайта қойылып, бірақ, өз шешімін таба алмай келген мәселеге адам болмысындағы рухани және тәндік бастаулардың арақатынасын анықтау жатады» (Қалыбекова, 2006: 816.), дей отырып, ойшыл ұғымында жан мен рухтың бір мазмұнда түсіндірілетіндігін ерекше атап өтеді.

М.Х. Дулати өзінің «Тарихи Рашиди» атты тарихи-сипаттамалық еңбегі мен «Жаһан-наме» атты көркем туындысында XV-XVI ғасырлардағы Орталық Азия мемлекеттері мен халықтарының тарихын қарастырады және сол дәуірдегі қоғамдық өмірге, ондағы орын алған тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғалардың іс-әрекетіне рухани-адамгершілік құндылықтар тұрғысынан баға беріп, этикасофиялық терең тұжырымдар жасайды. Сол арқылы рухани тәлімгер ретінде адам мәселесін, оның ғаламдағы, қоғамдағы орнын, өзін-өзі жетілдіру мәселелерін, ақиқатқа апарар жолды, тәрбие мәселелерін қозғап, адам баласына деген көзқарасын негіздейді. Демек, әрбір тұжырым арқылы ислам дінінің құндылықтарын терең түсінеміз.

Ойшыл дүниетанымының кеңдігі оның өмірді, адамның болмыстағы орнын, қоғам дамуының ерекшеліктерін терең түсінуге ұмтылуымен айқындалады. Ғалымның пайымы, талпынысы, қоғамдық-саяси, рухани мақсаттары халық мәдениетінен нәр алып, философиялық негізде имандылық пен ізгілікке ерекше мән берген шығыс мәдениетімен толықтырылған. Түркі дүниесіне ортақ тұлға дүниетанымының негізінде өмірдің өзі, ондағы адам мәселесі, оның болмысы жатыр. Өйткені М.Х. Дулати жеке тұлға ретінде дүниенің пайда болуына, адамның өмір сүру мақсатына, қоғамның дамуына бей-жай қарамаған, жан-жақты толғанған.

Бірақ, ең бастысы, ғұлама дүниетанымының философиялық деңгейге көтерілуіне ислам дінінің ықпалы зор болса, оның таралуына ойшылдың ата-бабалары Болажи мен Худайдаттың қосқан үлесі ерекше. Атақты «Тарихи Рашиди»

шығармасын да кітапты жазудағы негізгі мақсаты да осы болғандығы атап айтылады.

Өзінің рухани жетілуінде ұлы Бабыр секілді атақты адамның тәлімін сіңірген ойшыл тұлғалық қалыптасуында өз дәуіріне, қоғамына ықпал ете отырып, өз ұлтының, әсіресе, қарапайым халықтың мүддесін бөрінен жоғары қойды. Адамгершілікке, жақсылыққа ұмтылуға ерекше мән берді.

Тарихи шиеліністер кезеңінде өмір сүріп, өзі теперіш көрген қоғамда тарихи қолбасшы болумен қатар, халқына деген жанашыр ниет-мұраты ойшылдың көрегендігі мен даналығына негіз болды.

М.Х. Дулати өмір сүрген ортағасырдағы ойтанымның негізгі арқауы «Құдай – Адам – әлем» концепциясына негізделді. «Бүкіл ортағасырлар бойы Шығыста – ислам діні, Батыста – христиан діні дүниетанымдық тұрғыда доминантты рөл атқарды. Ақыл мен сенім тұтастығындағы ортағасырлық философияның мынадай өзгешелік белгілері болды: 1) Егер антикалық философияның мақсаты шындыққа жету болса, ортағасырлық философияның мақсаты қасиетті Құранда немесе Інжілде айтылып қойған шындықты, қасиетті сөзді ұғынуға ұмтылды; 2) ортағасырлық философияның негізін теоцентризм, провиденциализм, креационизм, традиционализм құрады; 3) инкарнация (құдаймен бірігу) идеясы адамзат баласы үшін өзін құрбандыққа қиған пайғамбарлардың алдында, Құдайдың алдында күнәһарлықты өтеумен байланыстырылды. Құтқарылу құдайшылдыққа негізделіп, өзінді өзің тану Құдайды танумен (мағрифатпен) түсіндірілді (Шаукенов: 2013: 101).

Осындай философиялық дүниетаным кеңістігінде өмір сүрген М.Х. Дулатидің адам хақындағы ой-тұжырымдары өмір сүру мәнін ұғындыра отырып:

Жоғалмайтын ештеңе жоқ әлемде, ешкім де,
Тек құл ғана қалады орынымда көштің де.
Адам – фәни, өтеді айналасын таң қылып,
Дүниеде бір ғана, Алла ғана – мәңгілік!
(Қойгелді, 2015: 417), –

деп, ең алдымен оның болмысын Құдай жаратқан шексіз, құпия ғаламның бір бөлшегі ретінде сипаттайды.

М.Х. Дулати және «Құдай-Адам-Әлем» концепті

Бүгінгі пәлсафалық дамудың негізгі тенденциясы болып – адам, оның болмыстық мә-

селелері мен ішкі әлемін жан-жақты қарастыру саналады. Адам – бүгінгі қоғамдағы ғылыми танымның күрделі объектісі және тірі ағзалардың ең жоғары деңгейі мен тарихтың, мәдениет пен қоғамның басты субъектісі. Бұл тек біздің отандық философияда ғана емес, жалпы әлемдік тенденция екендігін шетелдік ғалымдар да баса айтуда (Домбайчи, 2014: 317).

М.Х. Дулати да осы тұжырымды басшылыққа ала отырып, ғылыми-философиялық көзқарастарының басты мазмұны – адам, ол – қоғамның ең жоғары құндылығы дегенді жеткізеді. Ойшыл ғалым ретінде исламдық дүниетанымның ықпалымен «Неге мұндаймыз, кіміз, адамдар қай бағытта дамып жатыр?» деген сауалдар шеңберінде ойланып, ізгілікке құштарлықты насихаттайды. Қолбасшы ретінде тарихи келісім, бейбіт өмірдің жақтаушысы бола жүріп, әрбір ұлт пен халықтың мәдени құндылықтарын, ұлттық ерекшеліктерін құрметтеудің маңыздылығын ерекше атайды. Бұл орайда ғалымдар Т. Кенжебаев пен А. Пак: «Адамның ақыл-парасаты мен сана-сезімінің деңгейі, ой-өрісінің кеңдігі, алған тәрбиесі, рухани құндылықтары, менталитеті, дүниетанымы және қоғамның саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайы ойшылдың көңіліне сөзсіз әсер етті», – деген түйін жасайды (Кенжебаев, 1998: 21).

Әлем – өзгермелі сипатқа ие, дүние жаратылғалы бері уақыт пен кеңістік – егіз түсінікте қарастырылады. Ғұлама философиясында өзгерістің сипаттаушысы – уақыт. Осы уақыт арқылы өткенді саралап, қазіргіні тануға, ал бүгінгі күн арқылы келешекке болжам жасауға болатындығы пайымдалады.

Ойшылдың бұл пікірі – өміршең сипатқа ие, өз кезегінде «экзистенциальная философия создавалась и создается теми, кто вкладывает самого себя, свои личностные переживания, радости и горести в философское творение, а не отстраняется, не пытается быть объективистским, суверенным (Соловьева, 2018:35), – деген тұжырыммен үйлесіп жатыр.

Бүгінгі философияда «ғұмыр кешу» деп аталатын бұл мәселе көбінесе батыстық мазмұнда түсіндіріліп келді. М. Дулати секілді мұсылман ойшылдарының шығармашылығын философиялық талдау барысында ғұмыр кешудің бірқатар түркілік парадигмаларын айқындадық. Әсіресе, шығыстық-мұсылмандық мазмұндағы ғұмыр кешу толғамдарын талдау барысында еуропоцентристік қатаң догмаларды түп-түгел өзгеріске түсіре алатыны байқалады.

Арнайы философиялық бағыт ретінде Еуропада өткен ғасырдың ортасында пайда болған

экзистенциализмге негіз болған да – осы ғұмыр кешу мәселесі болатын. Алайда, бұл философиялық ағымның бастауы өте арыдан басталады. Өткен ғасырда экзистенциалдық мәселелерге философиялық талдаулар көп жасалды. Атап айтқанда, олар психологиялық ұғымдарды философиялаумен айналыса отырып, таза онтологиялық мәселелерді әдіснама ретінде тандап алып, әрбір құбылыс пен танымға айрықша мән берді. Ғылыми талдау барысында психологиялық процестерді осылайша философиялық айналымға енгізудің нәтижелерін «психофилософемдер» деп атадық. Оларға зерігу, жатсыну, үрей мен қамқорлық жасау және басқаларды жатқыздық.

Қазақ ақындары:

«Ғұмыр кешу – жұбаныш,
Бұл өмірдің бағында.
Өмір сүру – қуаныш,
Денсаулығың барында», –

деп жырлағаны да тегіннен тегін емес. Өмірді әркім сүреді, ал, ғұмыр кешу – үлкен амалдар арқылы жүзеге асырылады. Осы мәселеге М.Х.Дулати шығармашылығы негізінде ғылыми саралау барысында түркі-қазақ пәлсапасындағы бірқатар философиялық сарындардың өзіндік ерекшеліктері айқындалды.

М.Х.Дулати – түркі дүниесінің ойшылы, оның шығармашылық мұрасындағы өмір мен оның мәні, адам құндылығы туралы ой-түсініктері мұсылмандық-теология негіздерінен бастау алған өмірлік толғаныстар, рухани әдеп, адамгершілік, тарих философиясындағы адам дамуының маңызы, шынайылық ұғымдарымен астасып жатыр. Бұл туралы ғалым Ислам Жеменей ойшылдың тарихи кітабында сол уақыттағы тарихи-саяси, қоғамдық ахуал, ислам дінінің түркі тектес халықтарға рухани әсер-ықпалдарының айқын көрініс табатынын атап өткен болатын (Жеменей, 2007:12).

Ғұламаның діни экзистенциалистік идеяларында қоғамдағы жеке адам – ең абсолютті болмыс және бір Жаратушы Құдай алдында дәрменсіз күйінде қалады. Сондықтан да ол қоғамдағы жеке адамдардың өліміне қайғырмай, өзінің философиялық толғауларына жүгінеді. Егер адам әлеуметтік, яғни, қоғаммен тығыз қарым-қатынаста болса, ол Құдайдың сүйген құлына айналады алады. Осы себепті де, ойшыл діни тұлғаларды сипаттап, өнегесін жеткізуді мақсат еткен:

Хазіреті Мұстафа сүйіктісі Құдайдың,
Ол жұртына көсем болған жаһанның
Көсем болған сайланып мұсылманда,
Сырлас етіп Әбубәкір Сыдықты да.
Келген соң исламның хақ жеңісі,
Омар болған бақыт тауып себепкері
Ар-ұят кені – Ибн Афған тағы
Жүзінде ашылғандай тек гүлбағы
(Мағауин, 1991:61).

Дулатидің мұсылмандық теологиясы өмірлік мәселелерді және адам өмірі туралы жырлайды. Кейде ол Құдайды мадақтау жырларына жүгінеді:

«Құдыретті, қаһарлы кешірімді о бастан,
Құпиянды окитын көреген де дана асқан
Алам десе – алады, берем десе – береді
Не істесе де жаратқан, пенде дұрыс көреді
(Қойгелдиев, 2015: 452).

Бұл жолдардан байқағанымыздай, адам өмірінің мәнін өз бетінше іздегенімен, Алланың өмірінен тыс қала алмайды, оған қарсы келе алмайды. Өйткені, адамның өзі – рухани жаратылыс. Бұл өлең жолдарында ойшыл адамды тек бір жағынан өз өмірін құруға, белгілі бір шешімдер қабылдауға жауапты және шайтанның ырқына еру немесе жүрмеу мүмкіндігі бар субъект ретінде ғана емес, екінші жағынан Жаратқанның маңдайына жазылғанын орындайтын субъект ретінде қарастырады.

Автордың:

«Өз бетімен келмейді, терең жеміс тамыры,
Ол – Алланың қолдауы, ол – Алланың өмірі»

деген жолдары «барлық нәрсе Алланың қолында» деген ұстанымды қуаттайды (Дулати, 2020: 58). Сондықтан, бір қарағанда, адамның өмірі өз еркіне сай өтіп жатқандай көрінгенімен, адам әрқашан Құдайдың еркіне қайшы келе алмайды, оны қабылдауы шарт, яғни, Алланың ісі қашанда ақиқат, бұл даусыз дәлел.

М. Дулати өз ойлары мен дүниетанымдық ой-толғамдарын негізінен тарихи оқиғалармен байланыстыру арқылы түйіндеп, пайымдайды. Сол дәуірдегі соғыстар мен әскери жорықтарды сипаттай отырып, ол өзінің ерік философиясын дамытады, Жаратушының қалауынсыз ештеңе болмайтынын дәлелдейді.

Бұл бір жағынан табиғи эволюцияның дамуындағы Құдайдың еркін сипаттайтын діни

экзистенциализм болса, екінші жағынан жауынгерлік, қаһармандық рухты тәрбиелейтін идеология. Мұнда да Құдайды ірі соғыстармен және тірі табиғатпен байланысты түсіндіру стильдері айқын көрінеді. Ол өзінің философиялық ойларын батыстық ұғымдар мен категориялар түрінде емес, кейде көркемдік сарында жеткізетін стильді таңдағандықтан, өмірдің мәні мәселесіне діни көзқарас тұрғысынан келіп, оны былайша ұсынады: «Күннің жарқырауы иманымыздың тазалығына, тіршілігіміз күн сәулесінің нұрына байланысты» (Дулати, 2020, 47).

Бұл жердегі «күннің нұрлылығы» оның субъективтік көңіл-күйінен туындап жатса, оны объективті ету немесе «нұрлы» деп қабылдау үшін біріншіден иман тазалығы қажет, ал екіншіден адамның тіршілігі осы күннің жарықтығына байланысты, үшіншіден иман тазалығы адамның болмысын анықтаса, төртінші қорытынды, күннің нұры мен адам баласының бар болуы оған сенуден туындайды. Бұдан өмірдің мәні мен маңызы туралы терең тұжырымдар жасалады, мысалы, «Нұрлы күн» әр адам үшін әртүрлі, ал кейбір кәпірлер үшін ол мүлдем жарық емес.

Бұл бір қарағанда поэзия сияқты көрінгенімен, шын мәнінде бұл күрделі тілмен айтылған философиялық ойлар. Зерттеушілеріміз оның көркемдік стилінен мысалдар келтіре отырып, бейнелеудің ерекшеліктерін былайша түсіндіреді. Осыған орай шығармада: бірқатар фразеологиялық тіркестердің кездеседі: «жанын шүберекке түйіп жүрген, құралайды көзге атқан, ат құйрығын кесісті, кірпік қақпадық, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман, тайға таңба басқандай, көңілдері су сепкендей басылды, шаш ал десе бас алған, кара қылды қақ жарған, төбесі көкке жетті» Зерттеуші-ғалым аталған тіркестердің ойшылдың интеллектуалдық тұжырымдарын толық жеткізумен қатар, өлеңнің көркемдік қуатын арттыра түседі деп баға береді (Жеменей, 2007:158).

М.Х. Дулати идеяларындағы өмірлік мәселелер де адамдарға абсолютті бостандық емес, жауапкершілікті беру қажеттігін алға тартады. Адам өмірінің мәні тек ерік пен еркіндікпен ғана емес, белгілі бір міндеттермен де айқындалуы керек. Мысалы, жауапкершілік идеясын жалпылайтын болсақ: адамның өзіне, отбасына, қоғамға, халқына және адамзат алдындағы жауапкершілігі, ал ең жоғарғы жауапкершілік ақыреттегі жауапкершілік болса да, өлшемдері мен деңгейлері түркі-қазақ этикасында арнайы жүйеленбеген, алайда, әр жауапкершіліктің

өзіндік сипаты мен ұстанымы философиялық тұжырымдарында айқын көрініс тапқан.

Адамзат тарихында еркіндік әрдайым негізгі құндылықтардың бірі болып келген. Ол – тұлғаның өз өміріне, ойына, сөзіне және іс-әрекетіне ерік бере алуы. Нағыз еркіндік тек жауапкершілікпен ғана толыққанды бола алады. Егер адам өз бостандығын пайдаланып, қоғамға зиян келтірсе, бұл еркіндік емес, өзімшілдік болады. М. Дулати философиясындағы еркіндік – адам болмысының өзегі. Ол адамды жануарлардан ажырататын басты ерекшеліктердің бірі. Әр адам дүниеге келген сәттен бастап, саналы болмыс ретінде еркін ойлауға, сөйлеуге, әрекет етуге қабілетті. Бұл, ойшыл пікірінше, қоғам мен басқа адамдар алдындағы басты міндет ретінде уәдеде тұруға келіп тіреледі. Бұл жауапкершілік адам еркіндігін, оның рухани деңгейін айқындайтын көрсеткіш ретінде сипатталады. Ойшыл «Құдайдың қылышымен ойнама», басқа да өзіне дейінгі діни мәтіндерден үзінділер келтіре отырып, діннің қоғамдық қатынастардағы реттеушілік қызметін тиімді пайдаланады, насихаттайды. Бұл өз кезегінде бүгінгі қоғам үшін маңызды мәселе. Өйткені, қазіргі қоғамда еркіндік белең алып, жауапкершілік төмендеуде. Демек, тепе-теңдік бұзылды. Осының әсерінен жеке тұлға ғана емес, бүтін қоғам бұзылады.

Яғни осыған дейін атап өткеніміздей, цифрлық қоғамда өмір сүруші адам еркіндік пен жауапкершілікті ұштастырып, жақсы да, жаман да емес, ең әуелі адам болуы, адами болмысын сақтап қалуға ұмтылуы, ал оны жүзеге асыру үшін еркін және жауапты болуы тиіс (Бекенова, 2023: 171).

Бұл турасында, ойшыл Аманжол Қасабек ағамыз былай деп жазды: «...әлемдегі халықтардың, ұлттардың, нәсілдердің бәріне тән жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар, әр халықтың өзіне тән тарихи қалыптасқан рухани, мәдени байлықтарын, адамгершілік қасиеттерін, яғни өзіндік құндылықтарын ескеру аса қажет. Тарихтың қазіргі белесінде осы құндылықтарды жандандыру, солардың негізінде жаңа белеске көтерілу бүгінгі күннің жаңа талабына айналу» [Қасабек: 2023, 86].

Осы талаптар негізінде М.Х. Дулати адамгершілік, ұрпақ алдындағы парыздың бірін этикалық тұрғыдан былайша сипаттайды: «Кішілік ізет – сыпайы болу, үлкеннің қадірі – қамқорлық жасау. «Үлкендер әдептілікке шақыруға міндетті, ал кішілер үлкендердің әдебіне бағынуы керек» (Дулати, 2020: 366).

Бұл дәстүр түркі халықтары арасында мыңдаған жылдар бойы сақталып келе жатқан ұрпақтар сабақтастығы мен дәстүрдің негізгі кредосына айналды. Адамгершілікке шақыруды адамның құбылысы немесе ерік-жігері ғана емес, ерекше парызы санаған ойшыл үлкендерге де этикалық императивтердің заңдылықтарын бекітті деуге болады.

Ойшыл түркі этикасы мен ислам этикасын үнемі ұштастырып, үйлестірген. Оның өмірдің мәніне, өмір сүруге және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты бірегей ұстанымдары әрқашан мейірімділікке негізделген, оған зиян тигізген адамдарға жақсылық жасау керектігін және ешқашан басқаша ойламайтынын айтады.

«Жамандыққа жақсылық, жақсылыққа жақсылық» қағидасы әлемдік діндерде де басты кредо болып кездеседі. Дегенмен, оның өз еркімен болмау идеясы өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Демек, жамандыққа жамандық төлеу – адамның еркі емес, жақсылыққа жақсылық жасау – оның еркі әрі міндеті. М. Дулатидің еркіндік философиясы осындай этикамен, діни таныммен тоғысады.

Дегенмен, оның философиясы тек эгоизм мен альтруизмге негізделген және бейтараптық пен әрекетсіздікті жақтайды деп болжауға болмайды. Ойшыл әлемде әділеттілік орнап, әділетсіздікпен күресу керектігін баса айтады. Достықты бағалай білу, жанжалдан аулақ болу адамға күш беретінін атап көрсетеді. Ол өзінің тағы бір афоризмінде Құдай алдындағы жауапкершілікті былайша сипаттайды: «Егер жаралған пенде осы дүниеден өзімен бірге Хақ Тағалаға деген сүйіспеншілігін алып кетсе, өтеуге дайын болуы керек» (Дулати, 2020:380). Бұл да сұрауы бар өтем, парыз және міндет қана емес, әрі өмірлік жаза болумен қатар, о дүние емес, осы дүниедегі Құдайға деген сүйіспеншіліктің өмірмәндік мәселе екендігін айтып отыр. Сонда жауапкершілік пен діни экзистенциализм түптеп келгенде, Құдайға деген сүйіспеншілікпен келіп тоғысады. Бұл адам өмірінің шынайы мағынасы деген сөз.

Ол экзистенциалистік өмір мен өлім мәселесінің этикалық аспектілерінің бірін былай түсіндіреді: «Әділдің өлімі – жақсы адамдар үшін өлім, ал жаман адамдар үшін өмір». «Уақыттың өлімі – жақсылар үшін өмір, ал зұлымдар үшін өлім» (Дулати, 2020: 354).

Бұл ежелгі қытай афоризмдері сияқты күрделі және көп деңгейлі түсіндіруге мүмкіндік беретін нағыз афоризм. Біріншіден, «Ажал күшсын деп отырған уақыты» –әділетсіздігі мен қайшы-

лықтарымен сипатталатын дәуір. Сондықтан мұндай дәуірдің соңы жақсы адамдарға пайдалы, оңды және қолайлы болғанымен, осы әділетсіз дәуірге бейімделіп, орнатқан жаман адамдар үшін өлімге пара-пар деп түйіндейді.

Екіншіден, мұның діни астары бар сияқты. Уақыт, нағыз қоғам өлсе, жақсылар жәннатта, жамандар тозақтан орын алады. Содан кейін олар үшін уақыттың өлімі, сәйкесінше, нағыз тозақ отында жану болып шығады.

Әділ мен күнәкарды қарама-қарсы қойып, дилемма тудыратын Дулати экзистенциалды мәселелерге этикалық тұрғыдан қарайды. Жақсылық пен зұлымдық тек этикалық немесе эмоционалдық құбылыстар емес, бір-бірімен тығыз байланысты онтологиялық мәселелер болып шығады.

Ғұламаның әділдердің өлімі туралы пікірлері де діни экзистенциалистік сипатта. Олардың өлімін қанша бақылап, қоштасып, азап шексе де исламдық теологиялық философияның негізгі ағымынан ауытқымай, оны түрлі жасырын мағынада жеткізе білген.

Ол болмыстың мәні мен өмірдің мәні туралы ой толғауларында дүниедегі, қоғамдағы қайшылықтарды ашып көрсетеді. Оның түсінігінде бәрі біркелкі емес, қайшылықтар да туындайды. Зерттеуші бұл ерекшелікті ерекше атап, ойшылдың бейнелілік құралы, жалпы сөз шебері ретіндегі қырына балайды. Мәселен, «Зұлымдықтың ащы дәмі» мен «Дүниенің тәтті дәмі», «Тозақ терезесі» мен «Жұмақ есігі», «Ақиқат пен өтірік», «Қайғы мен қуаныш», «Ақ пейіл мен қара пейіл», «Жеңіс пен бақытсыздық», «Мұсылман мен көпір», «Сағыныш пен жек көру», «ажырасу мен қауышу» Оны зерттеушілеріміз: «Осылайша, «Зұлымдықтың ащы дәмі» мен «Бейбітшіліктің тәтті дәмі», «Тозақ терезесі» мен «Жәннаттың есігі», «Ақиқат пен өтірік» деген антонимдік қолданыстар (Жеменей, 2007:156).

Осындай концепцияларды өз шығармашылығында көрсете отырып, қайшылықсыз қоғамның болмайтынын терең түсінеді. Ол өзі де тарихшы болғандықтан, өмір шындығын көре біледі, өз өмірін мысалға ала отырып, хандар мен сұлтандардың билік құрған кезеңін, жеңілістері мен жеңістерін баяндайды. Себебі, ол жай ғана теоретик емес, өз өмірінде көрген-білгендерінен философиялық тұжырымдар жасайды. Мысалы, ол «жеңіс пен сәтсіздікті» өз басынан өткерген адам. Сондықтан олар бұл құбылыстар мен сезімдердің мәнін терең түсінеді. Түсініп қана қоймай, өмірді көркем-философиялық тіл-

мен өрнектей отырып, өзі қорытынды жасайды, ойшыл ретінде халқына түсіндіруге тырысады. Өз заманының шындығынан тыс қала алмаған, сол дәуірде өмір сүрген, сан алуан қайшылықтар мен әділетсіздіктерді өз көзімен көрген Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірлік философиясы мен бақытты сәттері деуге болады. Әділдік шындықтың айнасы немесе көшірмесі емес, керісінше оның мәні.

Сондықтан да ол өмірдің абыр-сабырын жырлайды. Оның ойынша, дүние мен заман біркелкі емес, тағдыр адамды кейде алдымен, бірде кейін сынайды. Бұл дүниеде бәрі қалай өткінші, байлық пен бақыт қайғыға немесе керісінше күйге айналуы мүмкін деген маңызды мәселені көтерген Дулати кедейлік пен тағдырдың қиыншылығынан кейін жақсы күндердің келетінін айтады (Дулати, 2020: 269).

Ол сондай-ақ өмірдегі маңызды кезеңдерді, тіпті өмірдегі бақытсыздықтардың кейде сәті келгенде береке мен қуанышқа айналуы туралы айтады:

«Жайқалып шығар жасылдың желіндегі
Қай-қай мұнды кешіріп көңілдегі»
(Дербісалы, 2007:60).

Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірмәнділік және адам өмірі мен оның құндылығы туралы экзистенциалды ой-пікірлерінің бір тобы – болмысқа, жалпы әлемге және табиғатқа қатысты. Ол әр нәрсенің өткіншілігіне алаңдайды. Бірақ көп жағдайда бұл кездейсоқ емес, кемелдену сәтінде жүзеге асып, поэтикалық реңктермен көрінеді.

М. Дулатидің экзистенциалды ой-тұжырымдарын талдай отырып, тек шығыстық мазмұнда ғана емес, батыс философтарымен де іштей ұқсас келетінін айқындадық. Мәселен, Дулати секілді Габриэль Марсельдің антропологиялық философиясының құндылығы сол – адам тәжірибесіне сүйенуі. Философ адам тәжірибесінің онтологиялық болмыстан туындайтынын айтады. Осыдан келіп, адам өмірінің үлкен құндылығы деп үміт категориясын санайды. Демек, Құдай жаратқан әлемді қозғайтын күш – адам, ал адам өмірінде негатив оқиғалармен бетпбет келіп, сәйкесінше, дәрменсіздік, үмітсіздік, бақытсыздық, сатқындық секілді жағдайлардан шығу үшін күреседі. Бұл жолда адамның сүйенетіні – үміт. Марсельдің бұл пікірі С.Кьеркегормен де жалғасып жатыр. Өйткені, ғалым адамды диалектикалық болмыс деп бағалайды. Үміт-

сіздіктің адамның рухани аспектісімен анықталатынын, өзін рухани болмыс деп санамайтын адамның саналы еместігін, яғни, күйреуі екендігін айтады. Кьеркегордың пікірінше, үмітсіздік дисгармонияның нәтижесі емес, өзінің нәтижесі бұл терең қарым-қатынастың нәтижесі болғандықтан, өзін-өзі дамыту үмітсіздікке негізделуі тиіс. Кьеркегор үмітсіздікті «өлімге әкелетін ауру» деп сипаттады.

Ал, Г. Марсель ойынша, егер біздің өмірімізде үмітсіздік болмаса, үміт те болмайды, «үміт» пен «ерік» арасында тығыз байланыс бар. Марсельдің философиясында үмітсіздік тілекпен де байланысты екені байқалады. Бұл осы себепті философ бізге «тілек» пен «үмітті» бір-бірімен шатастырмау керектігін ескерту арқылы ол үмітсіздік тілектің жалғасы екенін білдіреді. Тілек шын мәнінде табанды, ашкөз, белгілі бір мағынада өзімшіл болса да, үміт – бұл бұлардың ешқайсысы емес (Kog, 2008:175).

М. Дулати көзқарасы бойынша да, өмір мәнінің орталық категориясы – үміт болып табылады.

Алыстағының болады көрсем деген үміті,
Жақындағыда болады жаман бір күдік күні-түні.
Жүректі әсте шарпиды айырылысудың жалыны,
Үміттің шамы қашанда тұрады нұрға малынып
(Дулати, 2020: 414), –

деген жолдарында осы қазақ философиясындағы «үмітсіз тек шайтан ғана» деген өмірлік толғам беріліп тұр.

Бұдан өзге, Дулатидың өмір философиясы туралы толғаулары ой еркіндігіне негізделген. Бірақ ол жалпы дүниеге, өмірдің кейде өткінші сипатына, қоғамдағы әділетсіздікке көңілі толмайтынын да білдіреді. Бірде өмірге шабыттандырады, бірде өз нәзіктігін білдіреді. Өйткені адам болмысы мен психикасының үнемі осындай күйде болуы өмірлік шындық. Мысалы, ол «сатқындық» арқылы әлемнің әділетсіздігін бейнелейді:

«Бұл дүние, опасыз ғой, әй, досым,
Қайда мейір болған опа әлгі, әй, досым...
Қылмады бұл жалғанда опа оларға,
Не жаздық сен де, мен де, әурелерде»
(Дербісалы, 2007: 61), –

деп Әбу Бәкір, Осман және Омар сияқты ислам уағыздаушылардың өміріне сілтеме жасай отырып, сипаттайды.

М.Х. Дулати шығармаларындағы ойшылдың исламдық ой-пікірлері мен ізгі ой-пікірлерін саралай отырып, ғұламаның иман тереңдігін, діни ұстанымдарын атақты сұлтандар мен жанашыр адамдардың істеріне берген сипаттамаларынан аңғаруға болады. Тарихи оқиғаны суреттей отырып, философиялық толғауларға бой алдырады, кейбір жолдарда сөз шебері ретінде шығармашылық толғауларын толықтырады. Ол өзінің барлық ой-пікірлері мен ұғымдарын Құран сүрелері мен аяттарына негіздеп, заманауи проблемалар мен оң әсерлерді түсіне отырып, исламдық дүниетанымға талдау жасайды.

Ғұламаның тұжырымдарын талдай отырып, адам өмірі мен өмірлік күш қағидаларының жан-жақты сипатталғандығы байқалады. «Негізінде ежелгі грек ойшылдары әлеуметтік-саяси мәселелерді этиканың шеңбері мен терминдерінде қарастырса, ал мұсылман ойшылдары бұл мәселелерді діни пәндердің шеңбері мен терминдерінде талқылады. Бұлардың екеуі де қоғамдық моральды біртұтас, жалпы моральдық мақсат тұрғысынан қарастырды: адам үшін ізгілік – қоғам үшін игілік. Басқаша айтқанда, жеке индивид үшін жасалған ізгілік, қоғамның дамуына, әлеуметтік жағдайына көрсеткен жақсылық саналмақ. Себебі, ол – индивид сол қоғамды қалыптастырушы, оны құрушы қоғам мүшесі» (Сандыбаев, 2020:12), – деген пікірді де ойшыл көзқарастарының қалыптасуын талдауда басшылыққа аламыз.

Әрине, ойшылдың ислам діні негізінде білім алып, осы негізде ислам өркениетінің көрнекті тұлғасына айналғанын ескеру қажет. Исламның идеологиялық негізін құрайтын идеялар мен қағидаларды толығымен қабылдаған ойшыл тарихи-әдеби еңбектерінде қоғамдық қатынастарды тарихи оқиғалар аясында талдап, түсіндіреді.

Тарихи тұлғаның іргелі философиялық қағидаларының бірі – әділеттілік. Ойшылдың пайымдауынша, ақиқат – исламның негізгі қағидаларының бірі және кез келген қоғамдық дамудың қозғаушы күші. Ынтымақтастық, жан тазалығы мен адалдық, Отанға деген сүйіспеншілік пен ерлік, достықты құрметтеу және басқа да ақиқаттан туындайтын адамгершілік қасиеттер ойшыл шығармаларында кеңінен баяндалып, ұрпақ тәрбиесінің қайнар көзі деуге болады.

Екі патша бірін-бірі қолдаса,
Женем деген оларды басқанықы далбаса
(Дулати, 2020: 307), –

деген жолдарында ойшыл бірлік пен ынтымақтастық категориясын жоғары деңгейге көтереді. Отандық философияның көрнекті өкілдерінің бірі, ғалым Ж.Молдабековке жүгінсек: «Шындық – қоғамның тұрақты дамуының басты кепілі және исламның негізгі әлеуметтік принципі ретінде сипатталады. Ерлік пен елдік, Отаншылдық пен сүйіспеншілік, ынтымақ пен бірлік, жан тазалығы мен адал достық – бәрі де Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларынан орын алған, осының өзі – болашақ ұрпақтарымыздың бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтауға зор көмек беретін тәрбиенің бастау көзі. Жақсылық, әділеттілік, достық, махаббат сияқты әмбебапты кісілік қасиеттермен қатар, Дулати шығармаларында мұсылмандық, имандылық, сауаптылық, тәубешілдік, рақымдылық және тағы басқа құндылықтар жайлы айтылады (Молдабеков, 2020: 126).

Мораль – шындығында философиялық сана. Ойшыл сипаттайтын рухани құндылықтардың барлығы да иманмен тығыз байланысты. Өзінің қиын тағдырын, мемлекеттің ішкі-сыртқы оқиғаларын баяндай отырып, барлық уақытта да бір Жаратқанға сыйыну, адал болу – негізгі күш екендігін жеткізеді. Көптеген хандар мен ел билеушілердің іс-әрекеттерін сөз ете келіп, Сатқындықпен қол жеткізген мұраттың баянды болмайтындығын әсерлі жеткізеді.

Парасатты, тектінің, ақылдың, әділдің,
Бүкіл байлық солапрдың қалтасынан табылды.
Деген күннің өзінде тамшы қанға татымас,
Болмау керек безбүйрек, болмау керек қатыбас
(Дулати, 2020: 136), –

дей келіп, нақақтан қан төгіп таққа отырған Рашид ханның тағдырын мысалға келтіреді. Жалпы ойшылдың антропологиялық көзқарастарын талдау барысында, терең ойлылықты, өз тәжірибесінің жемісі екендігін түйсінеміз. Әсіресе, «Күдіретті дананың шүбәсіз даналығы әрбір істің жүзеге асуын қандай да бір себепке тәуелді етеді. Ал кез-келген мақсатқа жетуді бір себеппен байланыстырған Ұлы патшалық ісі осы илаһи күдіреттің арқасында болғандықтан, оны екі қасиетке байланыстырды», дей келіп, біріншісіне зерделі ақылды жатқызады. Ақылының нұрлы сәулесі қанда да түнектен алып шығады деп сендіреді. Екіншісін – нағыз ерлік деп санайды. Жүректілік пен табандылық ақылға қосылса, алынбайтын қамал жоқ деп берік жасайды (Дулати, 2020: 28).

Бұлардың барлығы да ойшылдың өз басынан өткеріп, тарихи шайқастар мен соғыстардағы тәжірибесі екені анық.

Ұлы Бабырдың өзі энциклопедиялық білім иесі деп атаған Мырза Хайдардың әсіресе, ауыз әдебиетті көп оқығаны, оның «Жаһаннаме» поэмасынан да айқын аңғарылады. Өзін ақын ретінде танытқан бұл поэмасының көркемдігі туралы зерттеулер жазылып, ұлттық әдебиетке қосқан үлесі бағамдалды. Демек, қазақ ақын-жырауларымен де қабысып жатқан Дулатидің философиялық ойлары, дүниетанымы төл философиямыздың қалыптасуына рухани негіз бола алады деп айтуымызға негіз бар.

Қорытынды

Бүгінгі таңда ғылымның әрбір саласы жас ұрпақты рухани қаруландыруға, жаһандану жағдайына қатысуға үйретуге ұмтылуда. Атап айтқанда, жалпы білім беретін мектептер тәжірибесінде жеке тұлғаның дүниетанымының ерекшеліктерін түсінуде және оны жас ұрпақты тәрбиелеуде пайдалануда орасан зор және құнды тәжірибе жинақталған. Тұлғаның, оның ішінде студент жастардың тұлға ретінде қалыптасуы теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті мәселеге айналады. Олай болса, Мұхаммед Хайдар Дулати – әлеуметтік ортада өзінің орны мен рөлін нақты айқындап берген, өзгелерге үлгі боларлық саналы іс-әрекеттер жасаған, өзіне ғана тән мінезді тұлға. Оның дүниетанымының өзіндік қалыптасу ерекшеліктері болды.

Дулати өмір сүрген заман қиыншылыққа толы болды. Бұл ойшылдың дүниетанымынан анық байқалады. Идеологиялық ақиқат – адамның әлемге және ондағы орнына, оны қоршаған табиғатқа және оның өзімен қарым-қатынасына, сондай-ақ негізгі өмірлік ұстанымдарына, сенімдеріне, мақсаттары мен ұмтылыстарына, таным мен қызмет принциптеріне, құндылық бағдарларына көзқарастар жүйесі. осы көзқарастар арқылы адамдар қалыптастыратын бағдарлар. Бұған теориялық тұрғыдан қарайтын болсақ, Дулати дүниетанымының негізгі кілті адам өмірінің ақиқаты мен мағынасында жатыр екен.

Ойшылдың білімін зерделей отырып, оның өте сезімтал, ерекше күшті адам болғанын көреміз. Мұхаммед Хайдар Дулати өз заманындағы тарихи оқиғаларды айта отырып, өзінің ішкі түйсігі арқылы қоршаған дүниемен байланыс орнатып, оның жан-жақты мәнін аша білген.

М.Х. Дулати шығармашылығы – жаһандық дамудағы ұлттық тарихымыз бен мәдениетімізді жан-жақты насихаттау құралы деп бағалаймын. Бұл туралы шетелдік басылымда да жан-жақты мазмұндалып, Дулати мұрасы – адамзаттың, ұлтымыздың дамуына, тәуелсіз еліміздің жас буынын тәрбиелеуге елеулі үлес қосатын рухани дүние ретінде бағаланды (Myrzabekov, 2020: 427).

Қорытындылай келе, М. Дулатидің философиялық мұрасы – тек поэтикалық шығармалар немесе тарихи оқиғалар тізбегі ғана емес, сонымен қатар философиялық, саяси, әлеуметтанулық, тіпті психологиялық зерттеулерге толы проблемаларды талдайтын зерттеулер деп айта аламыз. Санамалап көрсетілген ой-толғамдарының бірегей ерекшеліктері мен түпнұсқалық тұжырымдамалары да осының дәлелдейді. Мақалада Дулатидің антропологиялық философиясының бірегейлігі ғана емес, объективті сипатына герменевтикалық талдаулар жасалып, негізгі сипаттары ретінде эмоционалдылық, тарихи деректердің көптігі және маңызды оқиғалардың іріктелуін атауға болады, сондай-ақ теологиялық пікірлердің ғылыми тоғысуы жинақталған. Сонымен қатар, ойшылдың адам өмірінің мәні туралы экзистенциалистік көзқарастары кейінгі XX ғасырдағы батыстық ғалымдармен ұштасатындығын және бұл әлі де тереңірек ғылыми зерттеуді қажет ететінін атап өткіміз келді.

Ең бастысы, «Құдай-адам-әлем» концепті адамзаттың әлем туралы жинақталған түсініктерінің тірек термині ретінде талданды. Аталған концепт М.Х. Дулатидің адам мен жалпы жаратылыстағы мәні туралы ой-көзқарастарын, жалпы бұған дейін ғылыми негізделмеген діни көзқарастарын зерделеумен қатар, жалпы бүгінгі ғылыми талаптар деңгейінде жаңаша пайымдауға үлкен мүмкіндіктер беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- Бекенова, Ж. Н., Нұрышева, Г. Ж., & Амиркулова, Ж. А. (2023). Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі. *Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы*, 111(3), 170–179.
- Dombayci, M. A. (2014). A study into philosophical anthropology of the teaching of philosophy in Turkey. *Anthropologist*, 18(2), 315–324.

- Дулати, М. Х. (2020). *Тарих-и Рашиди* (И. Жеменей, ауд.; 1-кітап). Алматы: Қазақ университеті.
- Мұхаммед Хайдар Дулат. (2015). *Мұхаммед Хайдар Дулат* (Құраст. М. Қойгелдиев). Алматы: ҚазАқпарат.
- Дулати, М. Х. (2007). *Жаһаннаме* (Ә. Дербісәлі, ауд. және түсін.). Алматы.
- Жеменей, И. (2007). *Мырза Хайдар Дулат (1499–1551) – тарихшы-қаламгер*. Алматы: Зерде.
- Коç, Е. (2008). Bir umut metafiziği olarak Gabriel Marcel felsefesi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 171–194.
- Кенжебаев, Т., & Пак, А. (1998). Величие жизни и деятельности Мухаммеда Хайдара Дулати. *Высшая школа Казахстана*, (6), 20–22.
- Қасабек, А. (2023). *Фибратты гұмыр* (Ж. Қ. Түймебаев, жалпы ред.). Алматы: Қазақ университеті.
- Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. (2013). Ұжымдық монография (З. К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен). Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ.
- Қалыбекова, Б. (2006). Ортағасырлық түркі ойшылдарының адам мәселесін талдаудағы М. Х. Дулати шығармаларымен үндестігі. *ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы*, (1), 78–81.
- Мағауин, М. (1991). *Ежелгі дәуір әдебиеті*. Алматы: Ана тілі.
- Молдабеков, Ж. Ж. (2000). Историческое и гуманистическое мировоззрение М. Х. Дулати. *Мысль*, (1), 126.
- Myrzabekov, Z., Nuryseva, G., Amirkulova, Z., Dombayci, M. A., & Spanov, M. (2019). The problems of existentialism in the works of Muhammad Khaidar Dulati. *Opción*, 35(90–2), 420–433.
- Раев, Д. (2021). Әл-Фараби іліміндегі антропологиялық этикасофия. *Аль-Фараби*, 1(73), 1–17.
- Сандыбаев, Ж. С., Абжалов, С. У., & Беркымбаев, Б. К. (2020). Әл-Фарабидің бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясы. *Ясауи университетінің Хабаршысы*, (3), 7–14.
- Соловьева, Г. Г. (2018). Творчество Абая в экзистенциальном контексте мировой философии. В *Қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруындағы қазақ философиясының рөлі мен маңызы* атты дөңгелек үстел материалдары. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты.
- Тоқаев, Қ. К. (2023, 3 қараша). Түркі мемлекеттері ұйымының 10-саммитінде жасаған баяндамасы. <https://akorda.kz/kz>
- Тоқаев, Қ. К. (2023, 17 маусым). Түркістанда Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. *Егемен Қазақстан*.
- Тоқаев, Қ. К. (2024, 15 наурыз). Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz>

Reference

- Bekenova, Zh. N., Nuryseva, G. Zh., & Amirkulova, Zh. A. (2023). Tsifirlyq qoғamdaғы tulға bolmysynyń erekshelekteri zháne zhauapkershilik máselesi [Cifirlyq qoғamdaғы tulға bolmysynyń erekshelekteri zháne zhauapkershilik máselesi] [Features of personal existence and the problem of responsibility in a digital society]. *Qaragandy University Bulletin. History. Philosophy Series*, 111(3), 170–179. (Kazakh)
- Dombayci, M. A. (2014). A study into philosophical anthropology of the teaching of philosophy in Turkey. *Anthropologist*, 18(2), 315–324. (iEnglish)
- Dulati, M. H. (2020). *Tarikh-i Rashidi* [Tarikh-i Rashidi] (Vol. 1; I. Zhemenei, Trans.). Almaty: Qazaq University. (Kazakh)
- Dulati, M. H. (2015). *Muhammad Khaidar Dulati* [Muhammad Khaidar Dulati] (M. Qoygeldiev, Comp.). Almaty: QazAqparat. (Kazakh)
- Dulati, M. H. (2007). *Jahannama* [Zhahannama] (Á. Derbisáli, Trans. & commentary). Almaty. (in Kazakh)
- Zhemenei, I. (2007). *Mirza Muhammad Haidar Dulat (1499–1551): tarikhshy-qalamger* [Mirza Muhammad Haidar Dulat (1499–1551): tarikhshy-qalamger] [Mirza Muhammad Haidar Dulat (1499–1551): historian and writer]. Almaty: Zerde. (Kazakh)
- Коç, Е. (2008). Bir umut metafiziği olarak Gabriel Marcel felsefesi [Bir umut metafiziği olarak Gabriel Marcel felsefesi]. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 171–194. (Turkish)
- Kenzhebaev, T., & Pak, A. (1998). Velichie zhizni i deyatel'nosti Muhammada Khaidar Dulati [Velichie zhizni i deyatel'nosti Muhammada Khaidar Dulati] [The greatness of the life and work of Muhammad Khaidar Dulati]. *Vysshaya Shkola Kazakhstan*, (6), 20–22. (Russian)
- Qasabek, A. (2023). *Ghybratty gúmyr* [Ghibratty gúmyr]. Almaty: Qazaq University. (in Kazakh)
- Shaukenova, Z. K. (Ed.). (2013). *Qazaq rukhaniyaty: tarihi-filosofiyalyq zháne etnomádeni negizder* [Qazaq rukhaniyaty: tarihi-filosofiyalyq zháne etnomádeni negizder] [Kazakh spirituality: Historical-philosophical and ethnocultural foundations]. Almaty. (Kazakh)
- Qalybekova, B. (2006). Ortagasyrlıq türki oyshyldarynyń adam máselesin taldauda M. H. Dulati shyǵarmalarymen úndestigi [Ortagasyrlıq türki oyshyldarynyń adam máselesin taldauda M. H. Dulati shyǵarmalarymen úndestigi]. *KazNU Bulletin. Philosophy and Cultural Studies Series*, (1), 78–81. (Kazakh)
- Magauin, M. (1991). *Ezhelgi dáuir ádebieti* [Ezhelgi dáuir ádebieti] [Ancient literature]. Almaty: Ana Tili. (Kazakh)
- Moldabekov, Zh. Zh. (2000). Istoricheskoe i humanisticheskoe mirovozzrenie M. H. Dulati [Istoricheskoe i humanisticheskoe mirovozzrenie M. H. Dulati]. *Mysl*, (1), 126. (Russian)
- Myrzabekov, Zh., Nuryseva, G., Amirkulova, Zh., Dombayci, M. A., & Spanov, M. (2019). The problems of existentialism in the works of Muhammad Khaidar Dulati. *Opción*, 35(90–2), 420–433. (English)
- Raev, D. (2021). Ál-Farabı ilimindegi antropologiyalyq etikasofiya [Ál-Farabı ilimindegi antropologiyalyq etikasofiya] [Anthropological ethicosophy in the teachings of Al-Farabi]. *Al-Farabi*, 1(73), 1–17. (in Kazakh)

Sandybaev, Zh. S., Abzhalov, S. U., & Berkimbaev, B. K. (2020). *Ál-Farabıdın baqyttyń jetkizetin «tört izgilik» filosofiyasy* [Ál-Farabıdın baqyttyń jetkizetin «tört izgilik» filosofiyasy] [Al-Farabi's philosophy of the "four virtues" leading to happiness]. *Bulletin of Yassawi University*, (3), 7–14. (Kazakh)

Solovyova, G. G. (2018). *Tvorchestvo Abaya v ekzistentsial'nom kontekste mirovoi filosofii* [Tvorchestvo Abaya v ekzistentsial'nom kontekste mirovoi filosofii]. In *The role and significance of Kazakh philosophy in the spiritual modernization of modern Kazakhstan* (p. 304). Almaty. (Russian)

Tokayev, K. K. (2023, November 3). Speech at the 10th Summit of the Organization of Turkic States. <https://akorda.kz> (Kazakh)

Tokayev, K. K. (2023, June 17). Speech at the second session of the National Kurultai "Just Kazakhstan – Honest Citizen". *Egemen Qazaqstan*. (in Kazakh)

Tokayev, K. K. (2024, March 15). Speech at the third session of the National Kurultai "Honest Person – Honest Work – Honest Income". <https://www.akorda.kz> (Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Домбайчи Мехмет Али – PhD, Гази университеті (Анкара қ., Түркия Республикасы)

Мырзабеков Джамбул Ергараевич – PhD, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті (Тараз қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com)

Шорманбаева Динара Госмановна – PhD, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: yasmina-dinara@mail.ru)

Information about the authors:

Mehmet Ali Dombayci – PhD, Gazi University, Ankara, Republic of Turkey

Zhambyl Yergaraevich Myrzabekov – PhD, International Taraz University named after Sherkhan Murtaza (Taraz, Republic of Kazakhstan E-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com)

Dinara Gosmanovna Shormanbayeva – PhD, Abylqas Saginov Karaganda Technical University (Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: yasmina-dinara@mail.ru)

Сведения об авторах:

Домбайчи Мехмет Али – PhD, Университет Гази (Анкара, Турция).

Мырзабеков Джамбул Ергараевич – PhD, Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы (Тараз, Казахстан, e-mail: myrzabekov.jambyl@gmail.com).

Шорманбаева Динара Госмановна – PhD, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова (Караганды, Казахстан, e-mail: yasmina-dinara@mail.ru).

Поступила 10.08.2025

Принята 11.11.2025